

”Jag föraktade pennan just då”

Elin Wägner om journalism,
skönlitteratur och krig 1920–1923

Katarina Leppänen

I det här kapitlet undersöker jag hur Elin Wägner (1882–1949) under början av 1920-talet förmedlade erfarenheter från ett krigshärjat Europa för en svensk publik. Hennes många roller i offentligheten som journalist, författare, feministisk agitator och fredsrörelseaktivist gjorde henne till en av tidens viktiga politiska aktörer trots att hon i egentlig mening inte var politiker. Speciellt fokuserar jag på dilemmat med olika skriftställarroller – Wägner upplevde att det var svårt, snarast omöjligt, att kombinera politisk journalistik med skönlitterärt författarskap. Hon skrev själv om hur kraven på journalistisk opartiskhet markant skilde sig från författarens engagerande och fikionaliserande skrivande, trots att de behandlade samma sak, och hennes egna reflektioner står i centrum i kapitlet.

Wägners politiska arbete i Sverige handlade främst om fredsfrågor, kvinnofrågor och rösträtten, och bedrevs inom organisationer och publikationer som Kvinnliga medborgarskolan i Fogelstad, tidningen *Tidevarvet* och fredsrörelsen. Hennes skönlitterära produktion omfattade ett fyrtiotal romaner, hon valdes in i Svenska Akademien 1944 och hon skrev flitigt i dagspressen och kvinno- och kulturtidskrifter samt debatterade. Hon och maken John Landquist tillhörde landets kulturelit och Wägners gärning har undersökts och beskrivits av både forskare och journalister. Men bilden av Wägner har förändrats över

tid; i sin samtid var hon en mycket populär skönlitterär författare medan hon idag är mer känd för sin politiska aktivism och feminism.¹ Det finns även ett biografiskt inriktat intresse som gärna väver ihop författarskapet med händelser ur hennes liv.² Även om intresset för hennes litterära verk inte har försvunnit finns det fog för att säga att det har skett en förskjutning från att främst betrakta hennes skrifter som litterära klassiker till att läsa dem som uttryck för en feministisk rörelse, eller till och med feministisk teori.³ Jag bidrar ytterligare till denna förskjutning genom att i detta kapitel ta fasta på hennes politiska skrivande och de i rubriken citerade orden ”Jag föraktade pennan just då”, vilket pekar på det dilemma mellan det skönlitterära författarskapet, journalistiken och det politiska engagemanget som upptog mycket av hennes tid under 1920-talet och 1930-talet.⁴

Skillnaden mellan politiska och skönlitterära texter är inte självklar, och jag tillämpar här en definition enligt vilken politiska texter uttryckligen är skrivna för att återspegla eller påverka i samhällsfrågor medan skönlitterära texter uttryckligen signalerar att de är ”fantiserade hop [av ett] sannolikt förlopp”.⁵ Med utgångspunkt i texter som publicerades mellan 1920 och 1923 främst i *Dagens Nyheter* och boken *Från Seine, Rhen och Ruhr: Små historier från Europa* (1923) undersöker jag hur Wägner från sin position diagnostiserade Europas tillstånd och försökte bidra till försoning, fred och solidaritet. Wägner var mycket produktiv under 1920-talets första år och fortsatte skriva för *Dagens Nyheter* även efteråt.⁶ I februari 1923 påbörjade hon boken *Från Seine, Rhen och Ruhr*, som bland annat inkluderade två essäer som tidigare publicerats i *Dagens Nyheter*. Fyra månader senare fanns boken i bokhandeln, *Dagens Nyheter* recenserade den 12 juni och en andra upplaga kom redan 14 juni – mindre än två veckor efter första upplagan.⁷ Boken består varken av renodlade tidningsartiklar, essäer eller skönlitteratur, utan av essäistiska kortnoveller om en omvälvande period i Europas historia då det stora krigets konsekvenser blivit uppenbara och behövde hanteras humanitärt och politiskt.

Ett nytt, internationellt Europa

Wägners agerande som skriftställare och aktivist inramades av den nya världsordning som alla hade att förhålla sig till. Trots att världskriget formellt var slut i och med förhandlingarna i Versailles sommaren 1919 återstod ett oöverblickbart freds- och uppbyggnadsarbete i Europa både materiellt och mentalt. Nästan 9 miljoner soldater hade dött i strid eller av sjukdom och 13 miljoner civila beräknas ha dött av hungersnöd, sjukdom, våld och i massakrer.⁸ Miljoner människor var statslösa som en följd av monarkiers och imperiers sönderfall, vilket ledde till massiva frivilliga och påtvingade folkströmmar. När Nationernas förbund skapades som en del av fredsfördraget var det den första moderna organisationen med huvudsyftet att undvika framtida krig genom medling. Den nya världsordningen påverkade det neutrala Sverige och det internationella arbetet gav argument och resonansbotten till samhällsutvecklingen, inrikespolitiskt såväl som utrikespolitiskt.⁹ Som ett av få länder utsåg Sverige en kvinna, yrkesinspektrisen Kerstin Hesselgren, till representant i Nationernas förbund mellan åren 1928 och 1946. Sedan 1919 var hon dessutom representant i International Labour Organisation samt medlem av The International Council of Women. Elin Wägner och många med henne, till exempel juristen Anna Bugge Wicksell (se förra kapitlet i denna antologi) drogs till Nationernas förbund och deras huvudkvarter i Genève genom de kvinnoorganisationer de var involverade i.

Nationernas förbund har i efterhand beskrivits som ett misslyckat projekt, men i början av 1920-talet låg utgången av 1920- och 1930-talets växande fascism och krigshets fortfarande i framtiden och förbundet gjorde stora globala insatser inom det sociala området, bland annat gällande opiumhandel och människohandel.¹⁰ Under 1920-talets första år hade förbundets arbete bara börjat, men Wägner betraktade ändå det europeiska samarbetet med en viss skepsis och ansåg att nya säkerhetsrisker redan var inbyggda i systemet genom att Tyskland och Sovjet hade utestängts (de blev medlemmar 1924 respektive 1934) och att fredsarbetet underminerades av att de gjordes till syndabockar för kriget. Det var under mellankrigstiden som Sverige alltmer kom

att uppfattas som en fredlig humanitär stormakt.¹¹ Länder som Sverige hade fortsättningsvis en viktig funktion i uppbyggnads- och fredsarbetet som en naturlig förlängning av de neutrala ländernas roll under världskriget.

Under den framväxande internationalismen beskrev Wägner sitt Europaengagemang som en ”stadsbudstjänst” och ville med det ordet antagligen förmedla känslan av den ömsesidiga samverkan mellan medling och förmedling. Att som skribent förmedla en komplex bild av en situation var i någon mån att medla mellan olika folk och ståndpunkter. Det är också en form av bildningsverksamhet att beskriva sina erfarenheter av världen genom artiklar och böcker för att bidra till större kunskap och förståelse. Intrycken från resorna var dramatiska. Om Europa ville begå självmord så fanns det möjlighet till det, konstaterade Wägner, annars måste politikerna tänka nytt kring staternas inbördes relationer.¹²

Journalisten på uppdrag

I boken *Pennskaft: Kvinnliga journalister under 300 år* har Margareta Berger kartlagt övergången av kvinnors roller på redaktionerna från 1800-talets ”översättarinnor” med uppgift att översätta och redigera internationella notiser till fullfjädrade ”yrkeskvinnor”.¹³ Wägner debuterade som journalist i *Helsingborgs-Posten* redan 1902, som novellförfattare och litteraturkritiker, och flyttade några år senare, 1907, till Stockholm och redaktionen för kvinnotidskriften *Idun*. På redaktionerna arbetade kvinnor under andra villkor än män, och 1911 var Wägner en av de drivande i insamlingen för ett utlandsstipendium för kvinnliga journalister eftersom Publicistklubben endast beviljade bidrag till manliga journalister.¹⁴ Wägner själv gav en rapp skönlitterär inblick i det oglamourösa men fria yrkeslivet i boken *Pennskaftet* (1910). Leif Kihlbergs historik *Dagens Nyheter och demokratins genombrott: Seglar sin egen sjö 1911–1921* nämner tidningens engagemang för kvinnors emancipation men han ger knappast någon uppmärksamhet till de få kvinnliga medarbetarna. Wägner nämns en gång, tillsammans med Elin Brandell, som ”kvinnoemancipatio-

nens yppersta opinionsbildare, själva pionjärer inom olika genrer av journalistik”.¹⁵

Nittonhundratalets första årtionden, speciellt efter första världskriget, var en tid då styrelseformer demokratiserades, rösträtten utvidgades och massmedierna expanderade, vilket också ledde till diskussioner om gränsdragningar mellan olika samhällseliga institutioner. Ögonvittnesskildringen från humanitära katastrofer och den humanitära journalisten var en speciell sekelskiftesgenre, menar Lina Sturfelt.¹⁶ Johan Jarlbrink har beskrivit hur de olika rollerna inom det expanderande tidningsväsendet tog form runt sekelskiftet 1900: litteratörer och publicister blev journalister i ett medialt samspel mellan hur de porträtterades och hur de valde att framställa sig själva.¹⁷ Wägner hade tillgång till många olika forum för självrepresentation: hon författade noveller och romaner, bidrog med texter i tidningar och tidskrifter som *Idun*, *Dagens Nyheter*, *Stockholms-Tidningen* och *Tidevarvet* samt skrev manus till filmen *Hon fick platsen* (1911).

Under första världskriget blev snabbheten i nyhetsrapporteringen viktig. Nyheter anslogs i skyltfönster timme för timme och tidningarna rapporterade trots att de kände till att mycket av telegramnyheterna var att betrakta som respektive nations krigspropaganda.¹⁸ Wägner genomförde 1920–1922 fyra resor, som alla lämnade avtryck i tidningsartiklar i *Dagens Nyheter* och i samlingsvolymen *Från Seine, Rhen och Ruhr*. I början av 1920 reste hon till Wien i egenskap av korrespondent för *Dagens Nyheter*. Februari–mars 1921 reste hon till Rhenlandet och senare samma år genomförde hon en två månaders turné i England för att skapa opinion mot den ohållbara ockupationspolitiken. I november 1922 besökte hon Ruhrområdet för att inhämta underlag till Fred och frihets konferens i Haag i december samma år.¹⁹

År 1919 var Wägner med och startade Rädda Barnen i Sverige enligt brittisk förlaga, och redan i januari 1920 reste hon till Wien för att följa upp organisationens första internationella hjälpaktion. Resan gick via Berlin och Genève och i Berlin mottogs den svenska delegationen, tillsammans med Hooverdelegationen från USA och en kväkardelegation som kom med ”en skeppslast mat”, av både hälsoministern och president Friedrich Ebert.²⁰ Wägners uppdrag

i Wien var inte främst biståndsarbetarens utan den rapporterande journalistens, även om inslag av socialt volontärarbete var oundvikligt i mötet med utarmade människor i härbärgen, på sjukhus, i rättssalar och i utblottade hem. Svenskarna rörde sig mellan olika världar och misären stod i skarp kontrast till förmögna hem. Wägner hyrde ett rum tillsammans med journalisterna Gerda Marcus (*Svenska Dagbladet*) och Elisabeth Krey-Lange (*Sydsvenska Dagbladet*) och skapade därmed en gemensam redaktion för den svenska pressen.²¹ Resan förlängdes från ett par veckor till närmare ett halvår och de texter som publicerades vittnar om ett Europa svårt drabbat av krig, om det fortsatta våldet samt om interna nationella motsättningar i det splittrade Centraleuropa.

De Europaresor Wägner gjorde under de efterföljande åren hade något olika syften, men uppdragen var humanitärt inriktade med fokus på att beskriva Europas tillstånd och förutsättningar för återuppbyggnad. Tillsammans med kyrkoherden Gunnar Vall rapporterade hon för Förbundet för kristet samhällsliv från det av belgiska, engelska, amerikanska och franska trupper ockuperade tyska Rhenlandet.²² Atmosfären var laddad: de rörde sig på "het mark" som liknade en "krigsskådeplats utan kulor och blod", skrev Wägner.²³ Wagners och Valls uppdrag var "att undersöka sanningshalten i de talrika skildringarna av de färgade truppers övergrepp".²⁴ Det tyska Rhenområdet var sedan krigsslutet ockuperat av allierade styrkor och Frankrike hade placerat trupper från sina kolonier där. Trupperna sågs som en provokation och tyskarna drog i gång en rasistisk hatkampanj under rubriken "Den svarta skammen" (Die schwarze Schande eller Die schwarze Schmach) som fick stor spridning.²⁵ Namnunderskrifter mot "den svarta skammen" cirkulerade i Storbritannien, Spanien, Sverige och Italien, och rörelsen fick som väntat kraftigt genomslag i USA, till exempel deltog 12 000 personer i protestmarscher i New York 1921. Kampanjen var starkt rasistisk – trupperna var "barbarer" i Europas mitt och deras otyglade sexualitet och våldsamhet ansågs drabba de vita tyska kvinnorna och i förlängningen degenerera det tyska folket.²⁶

Wägner såg ockupationen i sig, inte främst truppersnas sammansättning, som ett hinder för varaktig fred. Att kvinnorna på olika sätt utnyttjades fysiskt och psykologiskt i propagandan var uppenbart, och våldtäkter begicks inte bara av de icke-europeiska soldaterna utan av ockupanterna generellt. Wägner skriver om kvinnorna i ”De bortglömda”: ”Liksom de varit de främmande soldaternas offer, blevo de propagandans martyrer”, varefter de oundvikligen drabbades av ”den sociala vanäran”.²⁷ För att väcka internationell opinion mot ockupationen reste hon senare 1921 till Storbritannien för att besöka föreningar, förbund och samfund och försöka samla stöd för att approachera Nationernas förbund med ett krav på att ockupationen skulle upphöra. Med sig hade hon rekommendationsbrev från bland andra statsminister Hjalmar Branting och biskop Nathan Söderblom som öppnade dörrar till de brittiska politiska rummen.²⁸

Inför den konferens som den internationella organisationen Fred och frihet anordnade i Haag i december 1922 gjorde Wägner ytterligare en resa till krigsområdet, nu tillsammans med den brittiska pacifisten och feministen Marion Fox. Uppdraget var ett resultat av Wägners lobbyarbete i Storbritannien. Alla officiella rapporter från de allierade staterna, liksom de rapporter Wägner bidrog till, visade att det endast begicks ett fåtal överträdelser av det slag som kampanjen ”Den svarta skammen” varnade för.²⁹ Tvärtom skötte sig de koloniala trupperna väl, men deras närvaro i Tyskland var avsedd som en förödmjukelse och så upplevdes den också, menade Wägner.³⁰ Och ockupationen var bara en detalj i den större förödmjukelse Tyskland utsattes för. Utestängning ur Nationernas förbund, ockupation, avsiktlig provokation – sammantaget bäddade de segrande staternas agerande för ett misslyckat fredsarbete. Den 11 januari 1923 utökades ockupationen till Ruhrområdet för att försäkra en fortsatt återbetalning av krigsskulder.

Stil och genre

Både som journalist och som skönlitterär författare rörde sig Wägner stilistiskt lätt mellan olika former och tilltal. Birgitta Wistrand menar att Wägner ville påverka sina åhörare och ”utbilda dem, väcka känslor, bryta genom deras motstånd och rucka på fasta begrepp” och att hon därför omväxlande använde en allvetande berättarröst och en skenbart objektiv röst.³¹ Helena Forsås-Scott har pekat på att Wägner i sina icke-skönlitterära texter ofta använde retoriska frågor och lät olika stilnivåer och ståndpunkter framträda i ett dialektiskt förhållande till varandra, ett ständigt prövande och omprövande.³² Forsås-Scott beskriver dessa texter som öppna och anti-auktorativa, skrivna för att väcka engagemang. Men stilen kan också tolkas som förledande och förförisk med tanke på att Wägner oftast landade i en mycket tydlig politisk ståndpunkt som inte var förhandlingsbar. Till exempel använde hon under sin anställning på tidskriften *Idun* ”kåseriets på ytan harmlösa form” i stället för att gå i direkt polemik. Hennes radikala politiska åsikter hade varit svåra att framföra på annat sätt, menar medieforskaren Margareta Stål.³³ Samfundet de nio lyfte i motiveringen till sitt pris 1923 fram Wägners ”försonande humor” i skildringen av kvinnoliv.³⁴ Och inte minst blev hennes framgångar inspirerande för unga kvinnor som i Ligan (en grupp kvinnliga Stockholmsjournalister) såg ett ideal för professionell sammanhållning mellan kvinnliga journalister.³⁵

I boken *Från Seine, Rhen och Ruhr* reflekterar Wägner över det politiska uppdrag hon ålade sig själv när hon gav sig ut i den politiska verkligheten. Trots att hennes aktivism i rösträttsrörelsen och fredsrörelsen satte tydliga avtryck i hennes romaner var uppdragen i Europa något helt annat. Wägner skriver att hon helt avstod från att skriva under perioder då världspolitiken tenderade att bli en roman. Allvaret omöjliggjorde fiktionen och dessutom ”släpper ju en romanförfattare inte sitt handlag, när han lämnar sin läst. För honom blir världspolitiken en roman liksom den för andra är en rasfråga, en klimat-, kommunikations-, olje- eller brödfråga. Människorna leder politiken men passionerna leder människorna.”³⁶ Alltså stod

hon 1920 vid ett professionellt vägskäl där författarskapet riskerade att besudla journalistiken.

Journalistiken genomgick i början av 1900-talet stora strukturella förändringar och Wägner var en av många moderna journalister som reflekterade över yrkets etiska aspekter. Margareta Stål har beskrivit hur det under tidigt 1900-tal växte fram en modern typ av tidnings-reportage som byggde på en genomtänkt dramaturgi och stark närvarokänsla. Hon härleder stilen till en naturalistisk litteraturtradition med ”krav på att skildra ’verkligheten’”.³⁷ Verklighetsvurmen hörde samman med ökad demokratisering, nya skaror av tidningsläsare och ett socialt engagemang där ögonvittnesrapporteringen blev allt viktigare. Lina Sturfelt har även visat att tiden efter första världskriget såg uppkomsten av en ny slags bildjournalistik som komplement till det skrivna ordet.³⁸ Hon fokuserar på Rädda Barnens humanitära kampanjer och rapportering från Wien och tar även ett bredare grepp på de tre kvinnliga journalisterna som arbetade sida vid sida: Wägner, Gerda Marcus och Elisabeth Krey-Lange. Sargade barnkroppar ingick på helt nya sätt i den svenska dagspressen, visar Sturfelt, och användes strategiskt i framgångsrika insamlingskampanjer. Reporterns text och medföljande bilder minskade avståndet mellan de drabbade människorna, främst barnen, i Öst- och Centraleuropa, och det välfungerande energiska Sverige. Wägner skrev: ”Det är detta intresse [hos svenskarna], denna förståelse som gör att man vågar skriva en artikel över ett så trist ämne som det sjuka Krigseuropa.”³⁹ Hon duckade inte för de tunga frågorna när hon skrev om alkoholism och krigstrauman, om att barn begick barmhärtighetsmord på andra barn.

Det journalistiska skrivandet skedde i ett sammanhang som styrdes av en redaktör, och Wägner kom på kant med utrikesredaktör Johannes Wickman och chefredaktör Sten Dehlgren på *Dagens Nyheter* eftersom hon ansågs alltför tyskvänlig i sitt förhållningssätt till den franska ockupationen. En essäsamling som *Från Seine, Rhen och Ruhr* tillåter naturligtvis en mer personlig och litterär hållning till händelserna. Samtidigt är det just den litterära hållningen som vållar Wägner huvudbry. Vad kan en skönlitterär författare skriva när det gäller verkliga händelser och människor i akut nöd?

Troligen var Wägner med sina olika skribentroller mer medveten än många andra om de narrativa och fiktiva element som ingår i allt skrivande. Hon verkar inte ha hyst några illusioner om neutralt rapportering från verkligheten. Hennes aktivism gjorde dessutom att hon direkt påverkade de händelser hon skrev om. När hon först reste i Tyskland, sedan gjorde en propagandatur­né i Storbritannien för att få de tyska förhållandena utredda, därefter utredde ockupationen och presenterade resultaten på en internationell fredskonferens och slutligen återkom till Tyskland för att skriva om situationen, gällde det att hålla reda på rollerna. Men det vore alltför enkelt att dra slutsatsen att Wägner var mer subjektiv eller otillbörligt politiserande än någon annan journalist under perioden. Många journalister som rapporterade från Europa hade också andra yrkesroller med anknytning till organisationer eller partier. Folkhögskolläraren och journalisten Sven Backlund arbetade för flera dagstidningar, bland annat *Socialdemokraten* och brittiska *The Guardian*, samtidigt som han arbetade som tolk för både Internationella arbetsorganisationen och Nationernas förbund, vilket gav honom en unik inblick i dessa mellanstatliga organisationer.⁴⁰ För Backlund var en av de viktigaste drivkrafterna att kunna erbjuda annorlunda nyheter från Genève – ett kritiskt granskande och folkbildande perspektiv som inte var neutralt utan snarast öppet intressedrivet. Detta stod enbart i skenbar kontrast till heltidsjournalistens föreställda objektivitet.

Rapporter från Europa

Birgitta Wistrand har lyft fram Wägners enorma journalistiska produktivitet och vetenskapligheten i hennes cirka 500 artiklar i *Tidevarvet* 1923–1930, och hon kallar Wägner en av Sveriges första vetenskapsjournalister.⁴¹ Wägner använde stora mängder vetenskapligt underlag i form av rapporter och statistik från internationella organisationer rörande epidemier, matförsörjning, krigsfångar och så vidare.⁴² När hon efter några månader i Wien sammanfattade epidemisituationen i Europa refererade hon en rapport från Bureau central pour la lutte contre les épidémies för att tydliggöra att krig och sjukdomar lett till

uppgivenhet och apati även hos läkare och myndigheter i deras kamp mot smittkoppor, fläcktyfus, tuberkulos och veneriska sjukdomar: ”Det är frågan om det utpumpade Europa över huvud kan samla sig till en effektiv ansträngning gentemot epidemifara.” Wägner skriver vidare om den ”fatalism, den ytterliga slöhet inför liv och död som härskar i de svårast hemsökta trakterna”.⁴³ Hon besökte även celebriteter som psykologerna Sigmund Freud och Rosa Mayreder; den senare hade utforskat det manliga och kvinnliga psyket ur ett feministiskt perspektiv. Både Freud och Mayreder intresserade sig för krigets psykologiska konsekvenser och såg att ”Krigseuropa, Nederlagseuropa, [var] själsligt och kroppsligt trött till döden”.⁴⁴ Wägner citerar Freud, som lär ha sagt att människor inte blir (psykiskt) sjuka under krig, de blir onda. Genom att anlägga ett medicinskt och psykologiskt perspektiv skapar Wägner en komplex bild av vad kriget gör med samhällen långt efter att striderna upphört. Hon presenterade kriget som en process utan en tydlig slutpunkt; när är ett krig egentligen slut?⁴⁵

Wägners pendlande mellan stilnivåer och skickliga journalistiska handlag framgår tydligt i artikeln med den långa rubriken (knappast satt av skribenten) ”Terrorismen i Ungern: Tsarrysslands metoder. Judarna helt rättslösa. Myndigheterna vanmäktiga mot de vitas dåd och jägarkårens framfart. BÖDLARNA ÄRVDA FRÅN BELA KUN. Ohyggliga förhållanden i koncentrationslägren där män och kvinnor torteras”.⁴⁶ Hon ägnar fyra täta spalter åt situationen i ”revolutionsländerna”, där pendeln redan svängt tillbaka från den röda terrorn till den vita men där våldet är konstant och hatet mot liberaler, bolsjevik, socialdemokrater och judar frodas. Därefter försöker hon gestalta situationen för den trygga svenska läsaren genom att visa hur notiser i en ungersk tidning, som gavs ut i Wien för att undvika censuren, skulle se ut om de översattes till Stockholmsmiljö:

Fru N. N., en äldre dam, moster till Z. Höglund, blev i går afton hejdad på sin väg hem och piskad av tre uniformerade män till dess hon förlorade förståndet. Hon vårdas nu på Konradsberg. [---] Fröken

Rebecka Löwenthal bortsläpades från sitt hem, Götgatan 85, av uniformerade män och är spårlöst försvunnen. O. s. v. o. s. v.⁴⁷

Greppet påminner läsaren om att det ”far en skälvning genom hela det övernervösa Europa när en kris inträder någonstades, och eftersom kriserna äro så många och täta, får Europa aldrig ro”.⁴⁸ Sverige står inte utanför händelserna i resten av Europa, trots sin privilegierade position som en neutral stat som inte var direkt inblandad i kriget.

Artiklar om hur radikalt förändrad situationen var i Wien och Budapest, två städer som varit glamourösa storstäder i den habsburgska monarkin, återkommer när Wägner gestaltar krocken mellan den gamla och den nya politiska ordningen. Hon beskriver hur adelns hus tas över av revolutionärer eller hjälporganisationer, hur de välbesuttna får se sina linneskåp länsas och värdeföremål stjälas, hur deras enorma bostäder blir hem för föräldralösa barn.⁴⁹

Små historier

Samlingen *Från Seine, Rhen och Ruhr* har undertiteln *Små historier från Europa*, men adjektivet ”små” är missvisande: historierna handlar om Europas stora ödesfrågor som krig, fred och ständigt återuppblossande gränskonflikter. Möjligen är titeln ett uttryck för ”författarens egen böjelse för understatements”, och den är rättvisande i så måtto att Wägner, sin stilistik trogen, håller sig nära de enskilda människornas öde mitt i de stora världshistoriska händelserna.⁵⁰ I kontrast till reportagen i *Dagens Nyheter* ger boken impressionistiska bilder från Europa i friare form. I Frankrike besökte Wägner olika grupperingar av pacifister och unga vapenvägrare, radikala socialister och religiösa grupper, och hon intar i texterna ofta rollen av en betraktare som iakttar på avstånd och tolkar det hon ser. Miner, attityder och kroppshållning hos politiska aktörer likväl som vanliga medborgare fick betydelse för tolkningen av ett större sammanhang men mycket av det förståelseskapande arbetet läggs på läsaren. Från hungriga franska arbetare i den revolutionära vänstern och fattiga

feministiska tidningsutgivare till biskopar och brittiska adelsmän, alla får de utstå samma genomträngande och psykologiserande analys.

I texten ”Studiecirkeln” skriver hon om en ”bistert kall söndagsmorgon [...] ett sällskap, bestående av engelsmannen [...] hans skandinaviska och franska vänner samt värdarna på stället, tre franska arbetare, ledare av en studiecirkel”. De tre arbetarna var kommunister och socialister som hyste misstro mot och förakt för borgerligheten men insett att de saknade de kunskaper som krävdes för att påverka. De uppfattade att kunskapen var villkorad, skriver Wägner, som att de måste vara ”snälla och lydiga” för att få tillgång till böcker och lokaler. Även skolundervisningen ”med sin nationalistiska inriktning var förfalskad och förfalskad i ett bestämt syfte, trodde de”. Dessa arbetare hade motsatt sig kriget även när de låg vid fronten, och med anledning av det hade de placerats på farliga poster där deras befäl ”med säkerhet kunde förmoda att tysken skulle bespara dem besväret att arkebusera oss”. Den misstro som uppstått mellan arbetarna/soldaterna och bourgeoisien skulle leda till revolution, menade studiecirkeln, och även om de som pacifister inte själva skulle delta i våldsamheter var de ”maktlösa att stävja det”.

Studiecirkeln hade vid det här tillfället samlats för att lyssna på en brittisk kväkare och pacifist. Wägner ställer det brittiska och franska mot varandra i form av en kollektivistisk respektive individualistisk inställning. Fransmännen får representera det kollektivistiska agerandet, som är revolutionärt och alltid frågar efter hur en enskild handling främjar en politisk sakfråga. Britten får representera dem som agerar självuppooffrande av rent principiella skäl. Vem agerar rätt? Svaren vägs noggrant mot varandra i wägnersk anda och hon landar i den brittiska principiella hållningen – mest för att det också är kväkarnas hållning, och Wägner sympatiserade med kväkarrörelsen.

På några sidor sammanfattar hon det politiska läget i Frankrike, och om ”Studiecirkeln” ställs intill en av de andra essäerna, ”Ungdomen”, som behandlar krigsvägran ur ett borgerligt studentperspektiv, framträder ett brett spektrum av pacifistiska ståndpunkter och övertygelser. För studiecirkeln medlemmar låg kriget i det förflutna, medan det för ungdomen var en fråga om att vägra ockupationens krigshand-

lingar. De hade fullgjort värnplikten och Frankrike mobiliserade för Ruhrockupationen. Vapenvägran krävde ett farligt ställningstagande – ”beslutet låg bakom dem, handlingen framför dem”.⁵¹ Det som skiljer arbetarna från ungdomarna, studiecirkeln från salongen, är salongsungdomarnas individuella principiella hållning: de var inte ”propagandister” och det viktiga för dem var ”icke att uppegga andra till motstånd”.⁵² Wagners pacifism var principiell, inte revolutionär.⁵³ Boken igenom varvar Wagner erfarenheter och iakttagelser från Tyskland och Frankrike för att ge en mångfacetterad och problematiserande bild av gott och ont. Falskspel, lögn och smutskastning fanns på båda sidor. Men även generositet och förlåtelse.

Att skriva fantasi och verklighet

Wagners uppfattning om konflikten mellan författarskapet, opinionsarbetet och aktivismen överensstämmer med den samhällsroll historikern Jan-Werner Müller kallat *in-between figures*.⁵⁴ Hans teori bygger på att några formulerar de abstrakta idéerna eller ideologierna medan andra agerar mellanhänder eller översätter det ideologiska till det praktiska. Under 1900-talets demokratisering var dessa individer en länk mellan ideologi och handling, och de spelade enligt Müller en viktig roll i processen. Han nämner politiska rådgivare, visionära byråkrater och politiskt aktiva filosofer, men fokuserar inte på skarven mellan politik och journalistik eller journalisternas betydelse i formulerandet av en slags *public opinion*.⁵⁵

Jag menar att Wagner var en aktör på både det abstrakta och det praktiska fältet och det är antagligen här hennes reflektion över sin egen roll som skribent har sitt ursprung – att överträda de uttalade gränser som finns mellan skönlitteratur, journalistik och politik ställer höga krav på den individ som ska hållbarhetsbära de olika rollerna med bibehållen integritet. Men det var något speciellt med den situation Wagner befann sig i mitt i ”det politiska arbetet”.⁵⁶ Att skriva rapporter och artiklar om situationen i de ockuperade områdena var något helt annat än att skriva romaner. Hon skrev aldrig skönlitterärt om nöden. I en artikel 1920 citerade hon den österrikiska

författaren Arthur Schnitzler: ”hunger är intet tragedimotiv lika lite som kräfte, man kan inte behandla det litterärt”.⁵⁷ Det var en ovan situation för Wagner.

Så omvälvande var upplevelsen att hon reflekterade över den ännu sex år senare, när hon sammanfattade sina erfarenheter i artikeln ”En stadsbudstjänst” 1927:

Jag har aldrig skrivit någonting från denna tid, jag skrev inte ens en anteckning medan det varade. Det kan vara att jag inte hann, men jag tror inte heller att jag ville. Jag föraktade pennan just då.⁵⁸

Det är drastiskt för en författare att förakta sitt yrke. De sista raderna i *Från Seine, Rhen och Ruhr* sammanfattar något av den svårighet Wagner uppfattade med skrivandet:

Frågan är om författaren lyckats eller icke i den konst, som för varje år som går tycks allt svårare: att förmedla ett intryck sådant det var, en verklighet sådan den sågs, så att den kommer igenkännlig fram till läsaren.⁵⁹

Mot den subjektiva journalisten som erfar och förmedlar ställer Wagner den ”jaglöse och tidslöse ledarskribenten, som utdömer eller förkunnar allmänna sanningar”.⁶⁰ Och det var inte bara det skrivna ordet som kunde förleda, det kunde även siffror. Som underlag för sin rapport till Förbundet för kristet samhällsliv hade Vall och Wagner ”en oändlig massa tysk statistik”, men eftersom det var ”svårare att genomskåda siffrors lögnaktighet än människors” beslöt sig Wagner för ”att vara försiktig med den”.⁶¹

Wistrand har beskrivit Wagners journalism som genuint hederlig, och det omdömet återkom i recensioner av *Från Seine, Rhen och Ruhr*.⁶² Recensenten i *Dagens Nyheter* ställer ”en överlägsen globetrotter ... [som] med virtuos impressionism klatschar ned sina lyriska snabbmålningar” mot det wagnerska journalisttemperamentet – ”denna enkla, slätkammade journalistkvinna, som i kväkardräkt färdas

omkring bland de oroliga och olyckliga och med kloka och varma ögon ser på människorna”.⁶³ Motsatsen mellan de två typerna är så dramatisk att den snarast blir nedlåtande åt båda hållen även om syftet är att lyfta fram ett annorlunda förhållningssätt: Wägner ”kan inte sitta still vid författarinnans bekväma skrivbord” när ”olyckan och nöden ropa på henne”.⁶⁴ Recensenten pekar av någon anledning på allvaret i Wagners stil trots att det är karaktäristiskt för henne att arbeta med ironi och humor i nästan varje artikel.

*

I Sveriges författarförenings litteraturkalender *Vintergatan*, som utkom i december 1922, bidrog Wägner med artikeln ”Indiskretioner”, där hon redde ut och reflekterade över de två verksamheter hon slets mellan.⁶⁵ Artikeln är uppbyggd som ett fiktivt exempel på hur en journalist och en författare skulle skriva om ett självmordsfall. Journalisten skulle återge fakta och skriva snabbt, medan författaren med ett målande språk skulle lägga upp en längre berättelse. Men det fanns ett överordnat syfte, annars vore båda sysslorna meningslösa:

Författaren och journalisten skulle var och en med sin metod sökt placera in historien i sitt större sammanhang, men först då de lyckats däri, skulle de ha lyft upp händelsen till det plan, där den var värd trycksvärta, intresse, uppmärksamhet.⁶⁶

Några månader senare, i februari 1923, påbörjade Wägner arbetet med boken *Från Seine, Rhen och Ruhr*. Pennan var inte längre något hon föraktade. Redan året därefter grundade hon tidskriften *Tidevarvet* tillsammans med kvinnorna i Fogelstadgruppen och ett halvår senare blev hon tidskriftens redaktör (vilket hon var till 1928) trots farhågor om att det skulle inkräkta på hennes skönlitterära författarskap.⁶⁷ Genom Elin Wagners och andra resande medarbetares försorg kunde *Tidevarvet* publicera nyheter och reportage från utlandet.

Noter

- 1 I Katarina Leppänen, *Rethinking Civilization in a European Feminist Context: History, Nature, Women in Elin Wägner's Väckarklocka* (Göteborg 2005) undersöks speciellt Wagners feministiska tänkande i förhållande till tidens europeiska kvinnorörelse.
- 2 Förutom den omfattande forskning kring Wägner som refereras i artikeln så har det nyligen utkommit två populärvetenskapliga böcker: Ulrika Knutson, *Den besvärliga Elin Wägner* (Lund 2020); Per Wirtén, *Europa, ständigt detta Europa: Elin Wagners förlorade kärlek* (Stockholm 2020).
- 3 Katarina Leppänen & Therese Svensson, ”Om naturupplevelser hos Elin Wägner och Hagar Olsson: Lästa i eko- och vithetskritisk belysning”, *Tidskrift för genusvetenskap* 37:1 (2016).
- 4 Elin Wägner, ”En stadsbudstjänst” [1927], i Helena Forsås-Scott (red.), *Vad tänker du, mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö* (Stockholm 1999) s. 78. Ursprungligen utgiven i *Hågkomster och livsinytryck av svenska män och kvinnor, åttonde samlingen* (Uppsala 1927). Kommande sidhänvisningar är till utgåvan 1999.
- 5 Elin Wägner, ”Indiskretioner”, *Vintergatan* (Stockholm 1922).
- 6 Ivar Ljungquist, 1922–1946 *Ur Dagens Nyheters historia del III* (Stockholm 1954) s. 348.
- 7 ”I dag i bokhandeln Från Seine, Rhen och Ruhr”, *Dagens Nyheter* 2/6 1923 [annons] s. 4; C.-A. B. ”En av 'International Service'” *Dagens Nyheter* 12/6 1923 s. 4 [recension]; ”Efter en vecka 2:a upplagan” *Dagens Nyheter* 14/6 1923 s. 6 [annons].
<https://www.britannica.com/event/World-War-I/Killed-wounded-and-missing>
- 8 Glenda Sluga, *Internationalism in the Age of Nationalism* (Philadelphia 2013); Christine Agius, *The Social Construction of Swedish Neutrality: Challenges to Swedish Identity and Sovereignty* (Manchester 2006).
- 10 Några områden där kvinnorna var starkt representerade i Förbundets arbete var utredningar kring sociala frågor såsom trafficking, se Katarina Leppänen, ”Movement of Women: Trafficking in the Interwar Era”, *Women's Studies International Forum* 30:6 (2007); Paula Pfeffer, ”A Whisper in the Assembly of Nations: United States' Participation in the International Movement for Women's Rights From the League of Nations to the United Nations”, *Women's Studies International Forum* 8:5 (1985); Leila J. Rupp, *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement* (Princeton 1997); Carol Miller, ”Geneva—the Key to Equality: Interwar Feminists and the League of Nations”, *Women's History Review* 3:2 (1994).
- 11 Lina Sturfelt, ”From Parasite to Angel: Narratives of Neutrality in the Swedish Popular Press During the First World War”, i Johan den Hertog & Samuël Krusinga (red.), *Caught in the Middle: Neutrals, Neutrality and the First World War* (Amsterdam 2011) s. 105–120.
- 12 Elin Wägner, ”Liv eller död”, *Tidevarvet* 1/12 1923b, s. 1.
- 13 Margareta Berger, *Pennskaft: Kvinnliga journalister under 300 år* (Stockholm 1977) s. 39, 198–199.
- 14 Berger (1977) s. 160–161.
- 15 Leif Kihlberg, *Dagens Nyheter och demokratins genombrott: Seglar sin egen sjö 1911–1921* (Stockholm 1960) s. 240.

- 16 Sturfelt (2018) s. 59.
- 17 Johan Jarlbrink, *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal* (Stockholm 2009) s. 10.
- 18 Jarlbrink (2009) s. 184.
- 19 Ulla Isaksson & Erik Hjalmar Linder, *Elin Wägner 1922–1949: Dotter av moder jord* (Stockholm 1980) s. 18. Resan bekostades av Elisabeth Tamm som senare kom att husera den Kvinnliga medborgarskolan på sitt gods. Elin Wägner, "Internationell kvinnokongress för en ny fred" *Dagens Nyheter* 14/12 1922, s. 1, 12.
- 20 Elin Wägner, "I förödmjukelsens dal" *Dagens Nyheter* 11/1 1920a, s. 3.
- 21 För en mer omfattande genomgång av deras rapportering se Lina Sturfelt, "Visualizing War Victims: Rädsla Barnen's Humanitarian Reporting in the Interwar Years", i Marie Cronqvist & Lina Sturfelt (red.), *War Remains: Mediations of Suffering and Death in the Era of the World Wars* (Lund 2018).
- 22 Ulla Isaksson & Erik Hjalmar Linder, *Elin Wägner 1882–1922: Amason med två bröst* (Stockholm 1977) s. 278–279. Gunnar Vall & Elin Wägner, "Rapport över resa i de av ententen besatta områdena vid Rhen 20/2–8/3 1921" (Stockholm 1921).
- 23 Wägner (1927/1999) s. 78; Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället: Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925–1935* (Umeå 1991).
- 24 Wägner (1927/1999) s. 78.
- 25 Iris Wigger, "'Black Shame': The Campaign Against 'Racial Degeneration' and Female Degradation in Interwar Europe", *Race & Class* 51:3 (2010) s. 36–37.
- 26 D. van Galen Last & Ralf Futselaar, *Black Shame: African Soldiers in Europe 1914–1922* (London 2015). Wägner diskuterar synen på rhenländskornas sexualitet i "Repan i bordet", Wägner (1923a) s. 154.
- 27 Wägner (1923a) s. 141–142.
- 28 Wägner (1927/1999) s. 80–81.
- 29 Wigger (2010) s. 36–37.
- 30 Wägner (1927/1999) s. 79.
- 31 Birgitta Wistrand, *Elin Wägner i 1920-talet: Rörelseintellektuell och internationalist* (Uppsala 2006) s. 84–85.
- 32 Helena Forsås-Scott, "Introduktion", i Helena Forsås-Scott (red.), *Vad tänker du, mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö* (Stockholm 1999) s. 17. Se även Helena Forsås-Scott, *Re-Writing the Script: Gender and Community in Elin Wägner* (London 2009) s. 252–260.
- 33 Margareta Stål, "'För kvinnans framskridande': Idun de första 25 åren", i Anna Nordenstam (red.), *Nya röster: Svenska kvinnotidskrifter under 150 år* (Möklinta 2014) s. 102, 105.
- 34 Citat hämtat från "Inledning" till Elin Wägner, *"Språket är författarens verktyg": Elin Wägner om sitt eget skrivande* (Växjö 2001).
- 35 Margareta Stål, *Signaturen Bansai: Ester Blenda Nordström. Pennskaft och reporter i det tidiga 1900-talet*. (Göteborg 2002) s. 81.
- 36 Elin Wägner (1927/1999) s. 81.
- 37 Margareta Stål, "Kvinnorna i det offentliga samtalet: Om hur pennskaften blev reportrar", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 23:2 (2003) s. 73.
- 38 Sturfelt (2018) s. 53–54.
- 39 Elin Wägner, "Det dödströtta Europa", *Dagens Nyheter* 7/4 1920e, s. 12.

- 40 Katarina Leppänen, ”Sven Backlund in Search of Small State Internationalism in the Interwar Years”, *Global Intellectual History*, 7:4 (2022); Katarina Leppänen, ”Education for internationalism at the Nordic school for adult education in Geneva 1931–1939”, *History of Education: Journal of the History of Education Society*, 40:5 (2011).
- 41 Wistand (2006) s. 86.
- 42 Elin Wägner, ”Hur Sverige ger i Wien”, *Dagens Nyheter* 7/2 1920b, s. 1. Antal bespisningar, antal rum, antal kalorier, antal döda i svält och tuberkulos räknas upp som en besvärjelse mot eländet.
- 43 Wägner (1920e), s. 12.
- 44 Isaksson & Linder (1977) s. 271–273.
- 45 Leppänen (2005); Sturfelt (2018) s. 72.
- 46 Elin Wägner, ”Terrorismen i Ungern”, *Dagens Nyheter* 4/5 1920f, s. 11.
- 47 Elin Wägner, ”Brottsligheten i det hemsökta Wien förfärande”, *Dagens Nyheter* 18/3 1920d s. 11.
- 48 Wägner (1920f) s. 11.
- 49 Elin Wägner, ”Bland ödelagda hjärtan, hungrande och hatande i ungerska huvudstaden”, *Dagens Nyheter* 27/2 1920c.
- 50 Isaksson & Linder (1980) s. 22.
- 51 Wägner (1923a) s. 20.
- 52 Wägner (1923a) s. 20.
- 53 Om Wägners pacifistiska engagemang se Irene Andersson, *Kvinnor mot krig: Aktioner och nätverk för fred 1914–1940* (Lund 2001).
- 54 Jan-Werner Müller, *Contesting Democracy Political Ideas in Twentieth-Century Europe* (New Haven 2011) s. 3, 18.
- 55 Müller (2011) s. 152.
- 56 Wägner (1927/1999) s. 78.
- 57 Wägner (1920b).
- 58 Wägner (1927/1999) s. 78.
- 59 Wägner (1923a) s. 274.
- 60 Wägner (1923a) s. 273–274.
- 61 Wägner (1927/1999) s. 81.
- 62 Wistand (2006), s. 86.
- 63 C.-A. B. (1923) s. 4.
- 64 C.-A. B. (1923) s. 4.
- 65 Wägner (1922) s. 99.
- 66 Wägner (1922) s. 101.
- 67 Anna Bohlin, ”Husmodern: En listig bedragare. Tidevarvet och K.J.”, i Anna Nordenstam (red.), *Nya Röster: Svenska kvinnotidskrifter under 150 år* (Möklinta 2014) s. 136, 139.